

KRISZTINA NEMES

Títols d'obres literàries i memòria cultural

Estudi de cas basat en les traduccions del títol de la novel·la

Camí de sirga de Jesús Moncada

Sense traducció, em limitaria a les fronteres del meu propi país.
El traductor és el meu aliat més important. Ell m'introdueix al món.

ITALO CALVINO

La memòria cultural és un concepte desenvolupat per Jan Assmann¹ durant el gran canvi de paradigma dels anys vuitanta i engloba un significat molt ampli. Jan i Aleida Assmann, ambdós investigadors de cultures antigues de la Universitat de Constança, van recórrer a l'estudi de la memòria al mateix temps que l'historiador francès Pierre Nora, inventor del concepte de *lieux de mémoire*.² Va ser als anys vuitanta que el passat va reaparèixer com a força definidora de la nostra identitat i va fer una ombra sobre la visió del món de la modernitat, la fe ininterrompuda en la continuïtat del desenvolupament. En lloc de l'anterior paradigma voluntarista optimista que ens va suggerir donar l'esquena als errors del passat i concentrar-nos a donar forma a la comunitat que pretenem formar, apareix la necessitat de processar el passat i la memòria de les coses oblidades.

Krisztina Nemes (Várpalota, Hongria, 1967). És traductora i doctorant en Història contemporània a la Universitat de Szeged, on imparteix classes de civilització catalana. El seu tema d'investigació és la identitat nacional catalana. Ha traduït a l'hongarès obres de Jesús Moncada, Imma Monsó i J. F. Mira. Ha traduït així mateix contes de Maria Antònia Oliver, Mercè Ibarz, Borja Bagunyà, Ramon Guillel, Albert Sánchez Piñol i Ramon Solsona

¹ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2013

² Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010

Segons la forma de transmissió, els Assmann classifiquen la memòria³ en dues categories: memòria comunicativa i memòria cultural. La memòria comunicativa inclou esdeveniments, persones, coses que són recordades directament per les generacions presents mitjançant l'experiència personal o a través de narracions de pares o avis en la comunicació quotidiana. Així els nets poden aprendre les històries dels seus avis o besavis, però aquest tipus de memòria oral no pot allargar-se més enllà dels 80-100 anys. El període de temps més llunyà pertany a la categoria de memòria cultural, que és el domini de les memòries de transmissió indirecta, codificades en objectes, edificis, tradicions, institucions o en documents escrits o obres literàries. La diferència essencial entre aquestes dues categories és que la memòria comunicativa es mou constantment i canvia tant de forma com de contingut, mentre que la memòria cultural és el domini d'elements canònics més o menys estàtics.

Un terme important i àmpliament citat és el concepte de memòria col·lectiva desenvolupat pel sociòleg francès Maurice Halbwachs entre les dues guerres mundials.⁴ Halbwachs defineix la memòria col·lectiva com a denominador comú d'identitat de grup, un coneixement compartit pels membres del grup, evolucionat a través de la comunicació lingüística, i sempre lligat al temps i l'espai. Afirmar que la memòria no és simplement un dipòsit que s'espera omplir, sinó que és una força reconstructiva que tria i dona forma als fets i fa un dibuix del passat d'acord amb els marcs de referència canviant a mesura que passa el temps. Per tant, les generacions construeixen el seu passat amb allò que volen recordar i sense coses que consideren inútils. Això és cert no només en el cas de la política de la memòria motivada per la política del moment, o de la intenció de falsificar la història, sinó també de la selecció natural que té lloc en el procés de la tradició. Una generació que es fa càrrec d'un patrimoni cultural no només adopta un coneixement fàctic, sinó que adopta també un determinat *modus operandi*, una visió pròpia, una actitud emocional que s'utilitzarà i remodelarà segons les necessitats i les aptituds naturals, socials i tècniques dels hereus. En aquest procés de transmissió constant, sempre hi haurà elements perduts, tamisats/porgats o omesos.

³ ASSMANN, *op. cit.*, pp. 49-57

⁴ Maurice HALBWACHS: *Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925, en línia: <http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf> (consulta: 6 de març de 2017); *La mémoire collective*, 1950, edició pòstuma, en línia: <http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/memoire_collective/memoire_collective.pdf> (consulta: 6 de març de 2017)

El llenguatge és un espai especial de la memòria cultural. D'una banda, la memòria cultural consisteix en productes lingüístics: novel·les, poemes, documents històrics, lleis, etc., però de l'altra, aquest mitjà que permet la nostra comunicació quotidiana és un patrimoni cultural que canvia constantment en el procés de transmissió de generació a generació. S'enriqueix amb paraules recentment adoptades per descriure el món en expansió constant i es fa més pobre amb la desaparició de paraules pertanyents a professions, objectes o estils de vida obsolets. Per tant, pertany a totes les dues categories diacròniques de la memòria: comunicativa i cultural.

Un producte cultural lingüístic també pot ser considerat com un lloc cultural de memòria, en què la representació de la realitat es realitza mitjançant una combinació única d'expressió lingüística, contingut i estil, cosa que fa que l'obra no es pugui compondre en una altra llengua. Aquesta afirmació és especialment vàlida per a les obres poètiques perquè, com diu Jacques Roubaud, el poeta-matemàtic francès, mentre que les matemàtiques (i més o menys tots els altres pensaments) es poden parafrasejar infinitament, aquest no és el cas de la poesia, perquè la poesia no es pot dir d'altra manera:⁵ «El que diu la poesia no és accessible mitjançant formes utilitzades pel pensament o el coneixement, ni es pot analitzar, debatre, descriure de la mateixa manera».⁶ Segons l'opinió de Roubaud, la mateixa poesia és la memòria de la llengua, ja que parlant per nosaltres, evoca les coses no mitjançant el pensament reflexiu, sinó mitjançant la mobilització de la nostra memòria. Les tries lingüístiques específiques funcionen com a senyals que ens evoquen imatges, records i emocions: «La poesia és un joc d'idioma autònom que no es pot substituir per cap altre joc d'idioma sense pèrdues irreparables».⁷ Cada idioma crea obres en una configuració poètica específica i, fins i tot, si la traducció s'esforça a ser equivalent i a no causar cap pèrdua en el contingut del text, és impossible transmetre el mateix significat amb el mateix ritme, prosòdia, matisos de significat, etc. La causa objectiva d'això és que les llengües obeeixen lleis diferents, però el concepte de memòria cultural també hi té un paper important. Les memòries essencials emmagatzemades al cervell dels parlants nadius poden ser desencadenades per signes lingüístics, perquè determinats conceptes, sentiments o sensacions estan intrínsecament lligats a les paraules. És possible que, segons els diccionaris, les paraules tinguin el mateix significat referencial en diferents idiomes, però aquest significat

⁵ Jacques ROUBAUD: *Költészet és emlékezet. Leoprepész fiának találmánya (L'Invention du fils de Leoprepes, poésie et mémoire)*, Budapest, Typotex, 2007

⁶ *Ibid.*, p. 189

⁷ *Ibid.*, p. 193

pot tenir moltes connotacions diferents que tenen a veure amb les experiències socials, històriques i culturals d'una comunitat determinada i això no figura en els diccionaris. La llengua és un cas especial de la nostra memòria cultural, una memòria de treball que canvia constantment. Activa memòries individuals mitjançant l'ús de senyals lingüístics que formen part d'una xarxa d'associacions compartida per la comunitat d'usuaris d'idiomes. La preservació, transmissió o oblit d'aquests senyals és un procés permanent en curs.

Així, la llengua d'una comunitat està connectada al seu passat remot i evoca el coneixement del món d'aquesta comunitat mitjançant l'anamnesi activada per senyals lingüístics. Al món postbabel, la necessitat de la mediació de llengua a llengua ha creat una de les professions més antigues: la interpretació i posteriorment, amb l'aparició de l'escriptura, la traducció. Entre tots els tipus de textos, la traducció de literatura és la que requereix que els traductors tinguin un nivell de familiaritat més elevat amb la memòria cultural d'ambdues comunitats: de la llengua d'origen i de la llengua d'arribada. Només un coneixement profund dels respectius records permet als traductors convertir-se en jugadors del joc d'idioma ells mateixos. Només formant part d'aquestes xarxes de memòria són capaços de reunir les peces d'un llenguatge tradicional configurat d'una manera nova per tal de descriure noves realitats. I quan es tracta de traducció, resulta que no sols les paraules tenen la seva pròpia història, sinó també els traductors i les traductores, i això inevitablement té un paper important en el procés de traducció.

Aquest estudi de cas és una anàlisi dels significats connotatius d'una expressió en diferents idiomes europeus. *Camí de sirga* és el títol d'una novel·la catalana contemporània escrita per Jesús Moncada i traduïda a 18 idiomes.⁸ Considero el títol com una comunicació simbòlica destacada, capaç d'expressar en un sol senyal curt el contingut memorial de tota la novel·la. En aquest sentit, el títol és la paraula més «poètica» d'una novel·la en el sentit de Roubaud, i és per això que la traducció del títol és sempre l'última en el procés creatiu. Vaig triar *Camí de sirga* com a base de la meva anàlisi perquè la traducció hongaresa d'aquesta gran novel·la és obra meva, per la qual cosa tinc experiència íntima amb el seu contingut i gràcies a la invitació de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, també vaig tenir l'oportunitat de conèixer alguns altres traductors a la ciutat natal de l'autor l'any 2006. Per escriure aquest assaig he intentat contactar amb els traductors literaris de les llengües europees per esbrinar què va motivar les seves decisions a traduir el títol que, en molts

| ⁸ Jesús MONCADA: *Camí de sirga*, Barcelona, La Magrana, 1988

casos, no és una traducció denotativa sinó connotativa. Quan el títol original tenia una traducció literal, volia saber quines imatges i conceptes s'associen a les paraules en la llengua d'arribada per veure si eren capaços de transmetre el mateix missatge que en català. Quan el traductor va optar per una solució diferent, vaig voler esbrinar el mateix: quines connotacions tenia la traducció literal que la feia inapropiada a parer del traductor. En aquest darrer cas, també volia saber què justifica les solucions innovadores. En els casos que era impossible entrevistar el traductor, intentava de trobar parlants nadius per discutir el contingut de memòria del títol o utilitzar fonts escrites que comentessin les traduccions. Aquestes fonts les vaig trobar a l'arxiu familiar digitalitzat de Jesús Moncada amb el permís de la germana de l'autor, Rosa Maria Moncada. Em refereixo a aquests articles amb l'abreviatura AFM (Arxiu de la família Moncada).

Els catalans que no han llegit la primera novel·la de Jesús Moncada, *Camí de sirga*, no saben què significa el títol. Quan vaig entrevistar Carles-Jordi Guardiola, el director de La Magrana⁹ sobre el títol, va dir que havia quedat atordit quan el va veure a la portada del manuscrit deixat al seu escriptori, ja que mai havia conegut aquesta paraula pròpia de la terminologia de la navegació fluvial d'abans. Les seves paraules són corroborades per una pregunta en un article de *La Vanguardia*:¹⁰ «Què vol dir una “sirga”?» que es troba a l'arxiu familiar de l'escriptor i que data del 2005. Aquest tecnicisme desconegut no podia transmetre continguts amagats que cridessin l'atenció del públic catalanoparlant, per la qual cosa la decisió de l'escriptor i de l'editorial era arriscada des del punt de vista del màrqueting. Tanmateix, la novel·la es va fer molt popular i, arran de les seves successives vint-i-quatre edicions, l'expressió *camí de sirga* i l'univers del seu món memorial va acabar com un lloc important al mapa de la memòria cultural dels lectors catalans. *Camí de sirga* significa camí de remolc. Era un recorregut sagrat i invulnerable paral·lel al riu, un camí per ser respectat, ja que en cas de vents adversos els vaixells de vela podien passar contra corrent només si eren remolcats per l'esforç humà o animal. A Mequinensa, ciutat natal de l'escriptor a Aragó, a la confluència de l'Ebre i el Segre, centre d'una conca minera i important port de trànsit fluvial, sirgar era un treball ordinari, ja que el lignit de les mines locals va ser transportat per embarcacions de vela via l'Ebre fins a la dècada de 1970. Per a Jesús Moncada (1941-2005) i la seva

⁹ Entrevista personal l'any 2015 mentre preparava la meua tesi doctoral *Història i memòria al mite de Mequinensa*, en línia: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9860/1/NemesKrisztina_PhD_Mequinensa_mitosz_.pdf>

¹⁰ «Concurso: Què és una sirga?», *La Vanguardia*, 7 de desembre de 2005 (AFM)

generació els sirgadors pertanyien a la realitat quotidiana, de la mateixa manera que la *sirga*, una corda molt forta i pesada amb què es va dur a terme aquest dur treball. El verb que deriva del nom d'aquesta corda és *sirgar* que significa en català: fer un treball esgotador i dur. El dur treball de sirgar és també una metàfora del treball de memòria o teràpia de la memòria mitjançant la qual l'escriptor va salvar de l'oblit la seva ciutat natal. Mentre que la Mequinensa fictícia és un lloc important al mapa literari de Catalunya, les aigües d'una presa van cobrir d'una vegada per sempre el poble real a causa de la industrialització forçada al ritme accelerat de la dictadura franquista.

La traducció a l'espanyol (primer pas natural cap a major fama o reconeixement més ampli per a una novel·la escrita en català) realitzada per Joaquín Jordà (1937-2006), és de l'any 1989.

Vaig discutir el títol amb el professor Manuel José de Lara Ródenas, historiador de la Universitat de Huelva, que va escriure en una carta privada que «quan vaig veure l'expressió *camino de sirga*, no tenia ni idea que pogués tenir res a veure amb els rius». Quan el professor va buscar la novel·la a la biblioteca, es va sorprendre perquè va trobar que un poeta de Huelva va escriure un llibre de poesia de tres-cents pàgines amb el mateix títol: José Luis Vázquez de Zafra, *Camino de Sirga*.¹¹ Per al professor Lara Ródenas que es dedica llargs anys a estudiar la història local i cultural de Huelva, la seva ciutat natal, va ser un descobriment inesperat trobar aquesta expressió. El prefaci del llibre de poesia de Vázquez de Zafra va ser escrit per un crític literari, Federico Carlos Sáinz de Robles, que hi manifesta obertament el seu profund disgust pel títol. En el cas de la novel·la de Moncada, el traductor espanyol, Joaquín Jordà va decidir donar una traducció literal a la novel·la, malgrat que *camino de sirga* sona estrany i poc familiar per a espanyols cultes. El traductor portuguès, Artur Guerra, va triar la mateixa solució: *Caminho de sirga*.¹² La novel·la va ser traduïda a dues llengües minoritàries de la península Ibèrica: al galleg i a l'aragonès.¹³

Vaig contactar amb Chusé Aragüés, el traductor aragonès, qui va respondre les meves preguntes sobre el títol el següent:

No coneixia abans el terme, que és pràcticament igual en català, castellà i aragonès. Podria haver escollit la versió fonèticament més diferent: *Camín de Xirga*, o

¹¹ Madrid, 1952; segona edició Huelva, 1964

¹² Lisboa, Dom Quixote, 1992. Es poden trobar les traduccions de l'obra del autor al web *Espais literaris de Jesús Moncada*: <<https://www.jesusmoncada.cat/obra/obra-traduïda/>>

¹³ *Camino de sirga*, Vigo, Xerais, 1997, trad. Xabier Rodríguez Baixeras; *Camí de sirga*, Saragossa, Gara d'Edicions, 2003, trad. Chusé Aragüés

un sinònim: *Camí de tiradera*, però aquest darrer, tot i que també és un acte de tracció, està més relacionat amb el treball que es fa als trams del riu més amunt, en les muntanyes, per fer arribar els troncs d'arbres al riu per fer rais. Vaig escollir la versió més semblant a l'original perquè les similituds formals faciliten la identificació de la traducció aragonesa amb el títol original català. D'aquesta manera és més fàcil per als lectors copsar el significat i cercar en els diccionaris aragonesos. Quan tradueixo a l'aragonès, sempre intento que el títol sigui recognoscible, fins i tot si es tracta de sacrificar una part del vocabulari aragonès autèntic. El vocabulari del trànsit i el transport fluvial no forma part del vocabulari més conegut. El remolc de barcases o la conducció de troncs als rius va desaparèixer amb el desenvolupament de xarxes de ferrocarrils i carreteres, però fins i tot quan es practicaven, aquestes professions eren desconegudes a les zones més allunyades dels rius. Segons la meua opinió, Jesús Moncada va donar aquest títol a la novel·la perquè volia fer tornar a la consciència col·lectiva aquest vell ofici extingit, abans tan vital a la seva ciutat natal, i salvar-lo de l'oblit com va fer amb la ciutat mateixa.

L'idioma oficial d'Aragó és el castellà, mentre que l'aragonès té uns 10.000 parlants i es classifica com a «definitivament en perill d'extinció» al mapa de llengües de la UNESCO. Tanmateix, aquesta minúscula comunitat lingüística formada principalment per habitants dels pobles muntanyencs dels Pirineus, és capaç de mantenir una editorial, Gara d'Edicions, que té una àmplia gamma de clàssics del món traduïts a l'aragonès. Els editors consideraren important traduir un clàssic contemporani del català a l'altra llengua minoritària sense oficialitat a l'Aragó. Aquesta política editorial demostra la tesi que «totes les llengües són iguals», les llengües minoritàries definitivament en perill són igualment capaces d'expressar conceptes o subtileses lingüístiques complicades tant com les llengües mundials, ja que l'expressivitat literària no té res a veure amb l'oficialitat d'una llengua. Es tracta d'un esforç conscient per fer revifar la llengua que funciona sobre la base de reforçar les identitats locals mitjançant l'afirmació del prestigi de la llengua de la comunitat.

El desconeixement del terme *camí de sirga* entre les nacions ibèriques es podria explicar pel fet que el cabal dels rius a la península Ibèrica fluctua estacionalment, no són navegables durant tot l'any. Així, el transport fluvial no ha estat una opció general i l'ús del seu vocabulari es limita a aquelles zones de ribera on es feia, tal com ha destacat el traductor aragonès. Malgrat que el títol era una expressió desconeguda per a la majoria dels lectors, els traductors de les llengües ibèriques van fer una traducció literal del *camí de sirga*. A causa de les afinitats lingüístiques entre aquestes llengües, els títols traduïts conserven una forta equivalència formal amb el títol original que podria haver influït en els traductors.

Altres llengües també van optar per la traducció literal del títol, tot i que aquestes versions no tenen cap semblança visual amb l'original.¹⁴

La traductora anglesa, Judith Willis, va exposar dues raons per les quals va decidir fer una traducció literària del títol: «En primer lloc, el concepte de *camí de sirga* existeix en anglès, té el mateix significat i, és un terme molt conegut en anglès. Segonament, pel que he sabut, cap escriptor no ha atorgat mai aquest títol a una novel·la anglesa». Per tant, la traductora va considerar que el títol podria resultar atractiu per la seva raresa. Es referia a la definició de l'*Oxford English Dictionary* per demostrar l'equivalència dels conceptes en català i anglès. Cito aquí la primera entrada que dona una definició adequada de la paraula: «Un camí al costat del riu o del canal, originalment utilitzat com a camí per als cavalls que remolquen barques». Judith va assenyalar, però, que la majoria d'exemples del diccionari associen el terme amb caminar i amb camins per canals:

La majoria de persones cultes saben que per allà solien sirgar barques, però molta gent, especialment els més joves, potser no en són conscients. El fet que la paraula, encara que sigui un compost (*tow* 'sirgar' + *path* 'camí'), s'escriu com a paraula única probablement significa que la gent no pensa en el sentit original de cadascuna dels components. Tot i això, hi ha molt de turisme centrat en els canals, per la qual cosa la imatge dels cavalls que remolquen barques no és totalment desconeguda.

Segons la traductora, un títol més llarg amb alguna referència local hagués pogut semblar com una guia de viatges. Després de la Revolució Industrial a Anglaterra, els vaixells de la xarxa nacional de canals van ser equipats amb motors i el sistema ferroviari, desenvolupat amb èxit a tot el país, va substituir la tracció per cavalls. També va explicar que *camí de sirga* no inclou en cap cas la connotació de la feina tediosa i laboriosa de transportar aigües amunt, ja que a Anglaterra aquestes rutes —avui recreatives— són principalment per canals, no per rius.

Adri Boon, el traductor holandès, va triar la traducció literal del títol, *Het jaagpad*, i va respondre a les meves preguntes de la següent manera:

¹⁴ *The Towpath*, Londres, Harvill/Harper Collins, 1994, trad. Judith Willis; *Træksti*, Copenhaguen, Munksgaard / Rosinante, 1993, trad. Marianne Lautrop; *Dragarstig*, Estocolm, Norstedts Förlag, 1996, trad. Sonia Johansson i Kjell A. Johansson; *Het jaagpad*, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, trad. Adri Boon. <<https://www.jesusmoncada.cat/obra/obra-traduida/>>

La paraula *jaagpad* consta de dos elements: *jaag* i *pad*. *Jaag* deriva del verb *jagen*. El primer significat de *jagen* és caçar, però té també un significat actualment més obsolet i obscur que és anar (alguna cosa) cap endavant. (En l'expressió *ge-jaagd door de wind*, 'emportat pel vent', encara hi és present.) La paraula *jaagpad* també està present en els noms de les carreteres. Els meus pares vivien a prop de *jaagweg* —*weg* és sinònim de *pad* en aquest cas. L'exercici de *jagen*, avançar un vaixell sirgant, com a manera comú de transport de mercaderies (o persones) existia fins als anys cinquanta del segle passat. Més tard, els vaixells motoritzats van eliminar el remolc per homes (i per dones!) o animals. Així, per a un jove, avui dia, les paraules *jagen* i *jaagpad* no conduiran directament al concepte de què es parla a la novel·la de Jesús Moncada. Tot i que la paraula *jaagpad* no semblaria poc coneguda per a un adolescent mitjà, el significat més profund, d'on prové, pot plantejar, quan se li demana, un problema.

Així, a Holanda, al país de les aigües, els canals, els rius i els llacs, la gent mitjana que camina o cavalca per *jaagpads*, potser no pot percebre el mateix concepte que els catalans que es van reapropriar del concepte de *camí de sirga* a través de la novel·la de Moncada.

La novel·la va ser publicada dues vegades en francès (1992, 2010), traduïda per Bernard Lesfargues, que va donar dos títols diferents a les seves traduccions: *Les Bateliers de l'Èbre* (*Els sirgadors de l'Ebre*) i *Le Testament de l'Èbre* (*El testament de l'Ebre*).¹⁵ Bernard Lesfargues (1925-2018) era poeta, traductor literari, organitzador i editor literari occità. Tant per l'edat com per la procedència, del comtat de Dordogne-Périgord, certament estava familiaritzat amb la professió dels sirgadors, ja que la vall del riu Dordogne ha estat, des del segle XVII, una via fluvial important al llarg de la qual hi ha una xarxa de camins de remolc.¹⁶ Aquests camins són avui una de les principals atraccions turístiques de la zona. Malauradament, no he pogut entrevistar el traductor que va morir fa dos anys, així que vaig intentar esbrinar els motius que podria haver tingut per canviar el títol. Els meus entrevistats francòfons eren Ingrid Ficheux, una guitarrista clàssica parisenca i Mathieu Houdayer, professor ajudant de llengua francesa de l'Institut Bilingüe de Veszprém. Tots dos

¹⁵ París, Éditions du Seuil, 1992 i París, Autrement, 2010, respectivament. Sobre Lesfargues, vegeu Philip-Jean CATINCHI: «Mort de Bernard Lesfargues, poète et traducteur», *Le Monde*, 28 de febrer de 2018, en línia: <https://www.lemonde.fr/disparitions/article/2018/02/28/mort-de-bernard-lesfargues-poete-et-traducteur_5263663_3382.html>

¹⁶ «Le halage pour la navigation de remonte», *Esprit de pays*, en línia: <<https://espritdepays.com/patrimoines-en-perigord/metiers-dautrefois/la-batellerie-en-perigord/halage-navigation-de-remonte>>

van declarar, per unanimitat, que el terme *chemin de halage* (*camí de sirga*) és familiar als francesos i que, com a metàfora, es pot associar al camí / curs de la vida o a una carretera que condueix a un futur llunyà i desconegut. Tot i així, les imatges que associaven al terme eren diferents. El més gran entrevistat (més de 60 anys) evocava una imatge de vaixells sirgats per cavalls dels segles passats, mentre que la més jove pensava clarament en les boniques rutes contemporànies per rius i canals sense pensar en el significat etimològicament codificat de la paraula. El substantiu francès *halage* deriva del verb *haler*, que és tirar una corda¹⁷ i, sobretot, sirgar una barca al llarg d'un riu, i l'altre verb, etimològicament proper, *haleter*, significa panteixar d'esgotament, que potser podria connectar la imatge del camí amb el concepte d'esforços i dificultats. En lloc d'això, Bernard Lesfargues va decidir inserir la designació geogràfica exacta «Èbre» en tots dos títols seus, i en lloc d'utilitzar l'antic terme *chemin du halage*, va designar les persones de la professió: *les bateliers*, 'els sirgadors', que ell considerava una paraula menys obsoleta. Per a l'entrevistada més jove, tanmateix, el nom d'aquest ofici, *batelier* era completament desconegut. La traducció literària *chemin de halage* podria haver estat una elecció adequada, ja que França, igual que Anglaterra o Holanda, compta amb una àmplia xarxa de camins de sirga convertits en camins turístics o peatonals pels seus rius i canals; el que mancava en la memòria cultural francesa era el concepte de sirgadors, i el títol no devia funcionar molt bé. Probablement és per això que la segona edició va sortir amb un de ben diferent: *Le testament de l'Èbre*.

Una solució molt semblant va ser la que va triar la traductora italiana Simone Bertelegni, que va adoptar el títol *Il testamento dei fiume* ('El testament del riu') (Narni, Gran Via Edizioni, 2014). Aquestes variacions ja no se centren en el treball de sirgar, sinó en la mort del riu i de l'estil de vida tradicional.

El traductor serbi de la novel·la, Igor Marojević, va donar una resposta molt concisa a les meves preguntes (per què va triar el títol i quina mena d'imatges evoca el títol original als lectors serbis):

Després de la Segona Guerra Mundial, els socialistes iugoslaus van oblidar-se d'Espanya i de la Guerra Civil (1936-39), tot i que hi van participar. Tampoc no recordaven la batalla de l'Ebre, i com que el nom del riu no diu res als lectors serbis de totes maneres, vaig decidir substituir-lo per el nom conegut d'un riu serbi, que apareix sovint en les nostres cançons populars: *Ibar*. Vaig deixar tots

| ¹⁷ <<https://www.littre.org/definition/halage>>

els altres topònims en català, només vaig canviar el de l'Ebre. *Camí de sirga* en serbi no significa gran cosa, no aprofundiria aquí en les raons infraestructurals d'aquesta qüestió, és un simple terme tècnic que no té més significat que el literal.¹⁸ Vaig donar a la novel·la el títol *Srušeni grad* ('La ciutat destruïda') (Belgrad, Laguna, 2007) i amb aquesta elecció volia expressar la meua consternació davant el fet que els polítics poden decidir destruir una ciutat per raons ideològiques.

Marojević (1968, Vrbas, Sèrbia) és un exitós escriptor i traductor contemporani que té dues de les seves novel·les publicades en castellà (*El engaño de Dios* i *Platea*). La seva col·lecció de relats curts, titulada *Beogradanke* ('Dones de Belgrad') s'ha reeditat sis vegades i es considera un llibre de culte de la seva generació. Crec que la portada de l'edició sèrbia (foto d'una casa en un estat precari de l'Europa central-oriental) de *Camí de sirga* juntament amb les paraules citades anteriorment mostren que les experiències personals d'un traductor poden tenir una forta influència quan es decideix què cal destacar del contingut d'una novel·la per convertir-lo en una metàfora de tot el llibre.

El títol de la traducció alemanya *Die Versinkende Stadt* ('La ciutat que s'enfonsa') (Frankfurt am Main, S. Fischer, 1995) de forma similar al serbi, evoca el destí tràgic de la ciutat. El traductor de la novel·la, Willi Zurbrüggen (1949) va voler fer només algunes observacions sobre el títol:

Tot i que hi ha equivalents literals alemanys del terme *camí de sirga* —*Der Leinpfad* o *Der Treidelpfad*—, aquests són molt menys dramàtics que la imatge que evoca *La ciutat que s'enfonsa*, de la qual, de fet, es tracta en la novel·la que és la història d'un enfonsament. Jesús Moncada va estar d'acord amb aquest títol. *Leinpfad* o *Treidelpfad* són expressions antigues que evoquen immediatament la imatge d'un vaixell sirgat per cavalls al llarg d'un riu, però a Alemanya, els editors no han de buscar el consentiment dels autors sobre el títol.

¹⁸ La paraula en si no s'esmenta a la carta. Vaig preguntar a Nada Belájszki, professora de l'Institut Bilingüe de Pécs, membre de la minoria sèrbia a Hongria sobre la traducció adequada de la paraula i em va respondre el següent: «És difícil trobar l'equivalent d'aquesta paraula, crec. Seria o "вучни пут" o "вучна стаза", amb lletres llatines: "vučni put" o "vučna staza", més aviat la primera. Vaig preguntar a un col·lega meu que treballava com a professor universitari en serbi i, segons ell, és millor donar una descripció detallada del concepte, com: "putevi po kojima su vukli teretne lađe" - camins per on els vaixells de càrrega [sic!] van ser remolcats». Aquesta explicació em va confirmar la resposta esbossada pel traductor i la incertesa del concepte en l'imaginari dels parlants nadius

Al final de la nostra correspondència, Willi Zurbrüggen va mencionar que, pel que podia recordar, el títol va ser escollit per l'editorial. Se suposava que l'efecte dramàtic desencadenat per aquest títol cridava l'atenció del públic segons l'opinió dels editors alemanys, de manera que l'argument principal no era inherentment lingüístic ni es deixava en les mans del traductor.

La traducció al romanès és obra de Mianda Cioba, professora del Departament d'Estudis Hispànics de la Universitat de Bucarest, que va donar a la novel·la el títol *Riuri care duc in cer* ('Rius que condueixen al cel') (Bucarest, Editura Univers, 1997). Cioba va explicar els motius de la seva elecció de la següent manera:

El mot *sirgar* referit a les embarcacions és un terme obsolet en romanès actual, igual que en castellà o en català. Tot i que tenim el terme *sirgar* —*trage la edec*— i el seu camp semàntic, però és una paraula molt obsoleta. A més, es tracta d'un terme tècnic d'origen turc que pertany al vocabulari de la navegació i és perfectament desconegut per a tothom, a part de les famílies que treballaven i vivien del transport marítim o fluvial. Jo, el que necessitava, era un títol simbòlic que pogués mostrar la resistència d'aquesta comunitat, com havien estat resistint durant 13 anys per protegir la seva ciutat natal i obtenir el dret al record, cosa que finalment va assegurar, encara que no materialment, la seva supervivència malgrat que la ciutat fos destruïda i enfonsada. Així, vaig girar l'imatge cap per avall, els rius van cap al cel en lloc d'anar al mar. L'analogia és simple, en el llenguatge litúrgic romanès hi ha una frase *drumuri care duc in cer* (camins que porten al cel), que és una expressió coneguda que fa referència als camins de l'ascetisme i el sacrifici. Quan algú decideix fer alguna cosa bona, fins i tot a costa de sacrificis personals, es diu que aquest és un camí que porta al cel. El títol és així una metàfora dels qui van sacrificar molt de la seva vida perquè la comunitat del nucli antic pogués sobreviure i guardar la seva memòria col·lectiva. El tema principal de la novel·la és això, el dret a la memòria col·lectiva, i donant aquest títol vaig voler expressar el que penso que Moncada pretenia quan va escriure la novel·la.

Un altre exemple molt bo per a la interpretació i traducció metafòriques és el títol eslovè. La traductora, Simona Škrabec, escriptora, assagista i professora universitària resident a Catalunya, va construir la seva traducció sobre el significat simbòlic del terme *camí de sirga*, i va explicar la seva tria *Proti toku* ('Contra corrent') en un article de la revista *Els Marges*.¹⁹ Una citació breu d'aquest article:

¹⁹ Simona ŠKRABEC: «Camí de sirga que no es pot recórrer a peu», *Els Marges: revista de llengua i literatura*, núm. 76, 2005, pp. 105-118

Una riuada despietada s'emporta tot el que abans ens havia pertangut. Això passa cada dia, en cada moment i a tothom. No cal haver estudiat per comprendre la novel·la de Jesús Moncada, tothom pot fer-se càrrec de quin esforç tan immens va ser necessari per construir aquesta crònica. Jesús Moncada és el llaüter que ha baixat a la riba, que amb l'ajut d'una corda gruixuda lligada dalt de l'arbre arrossega rere seu el vaixell de la seva vida. [...] La càrrega de la memòria [...] no és gens lleugera. Però l'escriptor continua tossut el camí, i al final, igual que el matxo Trèvol, arriba a la vila que potser ja no es troba en cap mapa, però que existeix en la memòria.

Škrabec, de la mateixa manera que Cioba, va destacar la metàfora del títol, la lluita contra l'oblit i, en les respostes a les meves preguntes, va donar interessants arguments geogràfics i etimològics que van recolzar la seva decisió.

El terme *camí de sirga* no es pot traduir en eslovè perquè l'ofici de sirgar no existia al nostre país. Els rius alpins, aigües salvatges, corren massa ràpidament, les solcaven els raïcs únicament. Els raïers construïen embarcacions fetes de troncs i les conduïen riu avall per transportar-hi la fusta des dels boscos, venien la fusta a les serradores o als mercats de la ciutat i després compraven el bitllet de tren per tornar a casa. Podria haver creat el terme *camí de sirga* del verb tirar —*vleci*— i el substantiu *camí/carretera* —*pot*—, hauria sonat *Vlecna* o *Vlacilna pot*, però aquest terme apunta a un significat completament diferent. En eslovè, *vlacuga* és el nom per dir prostituta: una dona que passeja de manera inequívoca per atreure els clients, arrossegant-se pels carrers, de manera que una expressió que conté aquests dos elements com *Vlecna* o *Vlacilna pot*, pot donar la impressió al lector eslovè que es tracta d'un camí o carrer on es passegen les prostitutes oferint els seus encants, i evidentment volia evitar-ho.

Simona va tenir l'oportunitat de consultar l'escriptor, qui va donar el consentiment a la seva traducció.

Per acabar, m'agradaria explicar quines eren les raons del títol en hongarès: *A folyók városa* ('La ciutat dels rius'), publicat dues vegades amb el mateix títol (Budapest, Íbisz Kiadó, 2007; Budapest, l'Harmattan, 2013). La definició de l'equivalent hongarès de camí de sirga és *vontatóút* i el diccionari etimològic Czuczor-Fogarasi diu el següent: «Un camí de 4-5 metres d'ample a la vora del riu que es deixa obert per remolcar vaixells amb cavalls». Tot i que hi ha un equivalent denotatiu de la paraula en hongarès, la paraula és un mot amb significat tècnic que pertany exclusivament a la terminologia de la navegació fluvial. *Vontatóút*, igual que en anglès o

en neerlandès, és una paraula composta del verb *sirgar* —*vontatni*—, i el substantiu *camí* —*út*. El verb té connotacions més aviat negatives, el seu participi passat *vontatott* com a adjectiu significa ‘més lent del que és habitual, lent, feixuc, allargat, impassible, no viu’.²⁰ Hi havia una altra raó personal per la qual no considerava el terme, tot i que és un equivalent lèxic de l’original, una traducció adequada del títol. Com a estudiant especialitzada en rus, vaig passar vuit hores cada setmana a les aules de rus durant els meus anys més sensibles, d’infantesa i adolescència, contemplant el quadre del gran pintor realista rus, Ilya Repin: *Els sirgadors del Volga* (Бурлаки на Волге), un element *sine qua non* d’aquestes classes. A la pintura es veuen una colla de sirgadors, sirgant un vaixell, uns homes destrossats, miserables i desprotegits que treballen com a esclaus. No hi ha dubte sobre el paper iconogràfic d’aquest quadre en el nostre adoctrinament. Aquests desgraciats i molts altres milions dels seus camarades van ser explotats pel sistema tsarista inhumà, per la qual cosa van fer esclatar amb raó la Gran Revolució Socialista. Amb aquest quadre integrat a la memòria visual de moltes generacions, podríem sentir la legitimitat de la Gran Revolució als nostres ossos. La representació de Repin dels sirgadors explotats va expropiar per sempre el concepte de *sirgar* al meu imaginari, cosa que va fer pràcticament impossible utilitzar aquesta paraula com a títol per a la traducció de la novel·la de Moncada, lírica, plena de vida i condimentada amb ironia ebrenca. En lloc de plorar-la, la novel·la de Moncada ressuscita la ciutat natal de l’escriptor condemnada a la mort per la dictadura. Tot i que l’angoixa i la por dels habitants es retraten de manera molt plausible, la tragèdia és superada amb escreix per la viva representació de l’antiga ciutat il·luminada per llums mediterrànies i que es transforma en pàgines literàries. Per a Moncada, els rius, nuclis de vida de la ciutat antiga, eren déus antics. Segons explica ell a la seva novel·la:

...navegaven per un Ebre indolent. L’aigua lliscava amb indiferència entre el silenci de trinxeres buides, filferrades menjades pel rovell, cases desfetes, terra llaurada per les bombes. Tanta porfídia i tanta mort [...] no havien alterat la seva passa: les pluges de tardor i de primavera l’havien inflat, les ardorades estivals l’enflaquien, però les aigües no guardaven memòria de la batalla. La memòria era cosa dels hòmens; ell, l’Ebre, era insensible als afanys d’aquella gent que li capturava els peixos, l’esgallava amb les quilles de les naus o trobava la mort en les seves entranyes fangoses i fredes.²¹

²⁰ <<https://szinonimaszotar.hu/keres/vontatott>>

²¹ Jesús MONCADA: *Camí de sirga*, Barcelona, Edicions 62, 2006, p. 183

En una entrevista l'escriptor va dir:

El mequinensà no sabia concebre la vida sense l'Ebre i sense el Segre... el riu era un element importantíssim, i la navegació per a nosaltres era un món gairebé màgic. I, és clar, quan anàvem a d'altres llocs el trobavem a faltar moltíssim. Jo, per exemple, no entenia l'Ebre ni a Saragossa. Aquell riu que només hi passa sense que hi hagi res més, el trobava tristíssim i no l'identificava com el meu.²²

El títol hongarès pretenia evocar la imatge d'aquesta ciutat antiga que vivia en harmonia amb els rius, respectant la seva força des de la seva fundació, a l'època de l'Imperi romà, fins a la seva mort a l'època franquista.

Resumint la traductografia d'aquest títol *Camí de sirga* puc concloure que els traductors que vaig aconseguir entrevistar van decidir sobre el títol de la novel·la, excepte a Alemanya, on l'havia escollit l'editorial per raons extralingüístiques. Els traductors van considerar la interpretació simbòlica del títol en els casos que l'equivalent a la llengua d'arribada del *camí de sirga* no formava part del vocabulari comú i, per tant, de l'imaginari de la comunitat lingüística. Fins i tot, en el cas dels idiomes ibèrics, l'aparença formal gairebé idèntica del títol va donar lloc a traduccions literals. A banda de raons lingüístiques o estètiques, els traductors tenien altres motius que van determinar les seves opcions. La decisió del traductor serbi va ser probablement influenciada per la seva experiència històrica; el traductor aragonès va ser motivat per la posició de la seva llengua minoritària, que va fer més comprensible el títol mantenint la forma original i visualment gairebé idèntica. El títol eslovè és un títol molt poètic i expressiu que era una transformació obligatòria motivada per raons geogràfiques: l'eslovè simplement no tenia l'equivalent lèxic. La versió romanesa utilitza una metàfora religiosa extreta del llenguatge litúrgic per expressar l'esforç d'aquesta anamnesi literària —que probablement no se li hauria acudit a una traductora que no fos una experta en filosofia religiosa i en teologia cristiana com la professora Mianda Cioba—, mentre que el traductor hongarès va descartar la possibilitat de l'equivalent lèxic a partir d'una base ideològica generacional. Cadascuna d'aquestes decisions està relacionada amb imatges i associacions codificades invisiblement en els nostres respectius idiomes a través dels quals experimentem i aprenem el món. Diguem que les paraules tenen la seva història pròpia i, quan es tracta de traducció, el cas es complica més amb les històries personals dels traductors, que també juguen en aquest joc d'idioma. ◀

²² Mercè BIOSCA: «Aproximació a l'obra de Jesús Moncada», *Serra d'Or*, 351 (febrer de 1989), pp. 55-57